

—Ιστορική μελέτη και συντήρηση για 5 κούκλες

Ο Γάλλος Toto, η Γερμανίδα Florodora και τρεις ακόμα κούκλες από τη συλλογή παιχνιδιών του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος, έχοντας γεννηθεί πριν από εκατό περίπου χρόνια και με εμφανή τα σημάδια της ηλικίας τους, παραδόθηκαν στις φροντίδες του Τμήματος Συντήρησης του Μουσείου Μπενάκη. Μηχανική κούκλα ο Toto, της οικογενείας των *bisque child dolls* η Florodora, μας πάνε πίσω στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα και στους κατασκευαστές παιχνιδιών στο Παρίσι και τη Θουριγγία. Οι συντηρητές, προκειμένου να εντοπιστούν τα προβλήματα και οι ενδεικνυόμενες θεραπευτικές τεχνικές, γδύνουν τις κούκλες και μας αποκαλύπτουν τα υλικά κατασκευής, τους μηχανισμούς που τους προσθέτουν κίνηση, τη σφραγίδα του κατασκευαστή.

01

ΑΠΟ ΤΗ ΦΘΟΡΑ ΣΤΗΝ ΑΙΩΝΙΟΤΗΤΑ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΓΥΡΙΑΔΗ

Υπεύθυνη Μουσείου Παιχνιδιών του Μουσείου Μπενάκη
ΟΛΥΜΠΙΑ ΘΕΟΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Υπεύθυνη συντήρησης κεραμικών Μουσείου Μπενάκη
BIRGINIA ΡΩΜΑΝΟΥ

Υπεύθυνη συντήρησης υφασμάτων Μουσείου Μπενάκη
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Συντηρήτρια υφασμάτων Μουσείου Μπενάκη
ΣΩΤΗΡΗΣ ΜΠΕΚΙΑΡΗΣ

Συντηρητής χαρτιού Μουσείου Μπενάκη

τέλη **19ου**
έως
αρχές **20ού αι.**

01

Σφραγίδα Simon and Halbig (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1986.18.0031 Α-Γ).

02

«Toto», η κούκλα πριν από τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 2005.18.0004).

ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2009 ΤΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ (ΠΛΙ) απευθύνθηκε στο Μουσείο Μπενάκη προκειμένου να συντηρηθούν πέντε κούκλες από τη συλλογή του. Οι κούκλες αυτές προέρχονται κυρίως από τη Γερμανία και τη Γαλλία και χρονολογούνται στα τέλη του 19ου – αρχές του 20ού αιώνα.

Τη χρονολόγηση και το ιστορικό πλαίσιο των αντικειμένων επιμελήθηκε η υπεύθυνη του Μουσείου Παιχνιδιών του Μουσείου Μπενάκη, Μαρία Αργυριάδη. Οι κούκλες παρουσίαζαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά στη συντήρησή τους, διότι συνδύαζαν πληθώρα διαφορετικών υλικών στην κατασκευή τους (ύλη *composition*, κεραμική ύλη *bisque*, ξύλο, μέταλλο, χαρτόμαζα, δέρμα, γυάλι, φυσικά μαλλιά, καθώς και υφάσματα). Για το λόγο αυτό, συνεργάστηκαν για την αποκατάστασή τους συντηρητές διαφορετικών ειδικοτήτων. Ο επιμερισμός των εργασιών συντήρησης αφορούσε κυρίως σε τρία τμήματα: α) στο τμήμα συντήρησης υφασμάτων, β) στο τμήμα συντήρησης κεραμικών, και γ) στο τμήμα συντήρησης χαρτιού.

Οι κούκλες της συλλογής του ΠΛΙ χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους: α) στη *μηχανική* κούκλα *character* «Toto», που είχε τη δυνατότητα κίνησης του κεφαλιού και των άκρων μέσω ενός μηχανισμού, και β) στις τέσσερις *bisque child dolls*, που έχουν κεφάλι από πορσελάνη *bisque* και αρθρωτό σώμα από ξύλο και ύλη *composition*.

Στο συγκεκριμένο άρθρο η ιστορική μελέτη αφορά σε όλες τις κούκλες. Ιδιαίτερη όμως αναφορά γίνεται στις δύο πιο σημαντικές κούκλες της συλλογής του ΠΛΙ, στη μηχανική κούκλα «Toto» (αρ. ευρ. ΠΛΙ 2005.18.0004) και στην κούκλα «Florodora» (αρ. ευρ. ΠΛΙ 1985.18.0016) της κατηγορίας *bisque child dolls*. Η παρουσίαση των εργασιών συντήρησης αφορά και πάλι στην κούκλα «Toto» αλλά και στην κούκλα της κατηγορίας *bisque child dolls* με αρ. ευρ. ΠΛΙ 1988.18.0011 Α-Δ. Αυτές παρουσίαζαν τις περισσότερες φθορές και συνεπώς η περιγραφή της συντήρησής τους καλύπτει πλήρως και τις εργασίες που έγιναν στις υπόλοιπες κούκλες.

Μηχανική κούκλα με το όνομα «Toto» (1924)

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ – ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Από όλα τα μηχανικά παιχνίδια, πιο φιλόδοξα και μαγευτικά θεωρούνται τα αυτόματα παιχνίδια ή αυτοκινούμενα ή *automates* (αυτο-: ο ίδιος και *μαϊω-*: κινούμαι ορμητικά χωρίς την επέμβαση ανθρώπου). Οι μηχανισμοί αυτοί – γνωστοί από τον 15ο αιώνα –, χρησιμοποιούνταν ειδικότερα στα ρολόγια και κουρδίζονταν με κλειδί (*clockwork mechanism*). Η μαζική τους παραγωγή έγινε αφορμή να χρησιμοποιηθούν από ορισμένους ωρολογιοποιούς του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα σε ποικίλα ανθρωπόμορφα παιχνίδια κίνησης, όπως τα μηχανικά κουρδιστά, τα αυτόματα, και αργότερα τα κουρδιστά παιχνίδια, κυρίως τσίγκινα, του 20ού αιώνα.

Ανάμεσα στους Γάλλους κατασκευαστές αυτόματων του 19ου αιώνα και μηχανικών παιχνιδιών των αρχών του 20ού αιώνα, ξεχωρίζει ο Jean Rouillet. Από το 1865 δημιούργησε στο Παρίσι μια επιχείρηση με την επωνυμία Rouillet et Decamps, χρησιμοποιώντας το επίθετο του γαμπρού του Ernest Decamps, ενός χαρισματικού κατασκευαστή που γνώρισε τεράστια επιτυχία, λαμβάνοντας μέρος σε διεθνείς εκθέσεις. Την επιχείρηση ανέλαβε αργότερα ο Gaston Decamps, γιος του Ernest, ο οποίος συνήθιζε να λέει: «Το αυτόματο είναι εμψυχωμένη γλυπτική».

Εκτός από τα εντυπωσιακά αυτόματα που κατασκεύαζαν όλο το 19ο αιώνα οι Rouillet και Decamps, από τα πιο γνωστά μηχανικά παιχνίδια τους μπορούν να θεωρηθούν οι δύο κούκλες, αγόρι-κορίτσι, με την εμπορική επωνυμία «Toto» και «Tata» αντίστοιχα, που χρονολογούνται γύρω στο 1924-1925 και κουρδίζουν με μηχανισμό κλειδιού. Οι δύο αυτές κούκλες δεν διέφεραν όσον αφορά στο φύλο, ούτε στα μαλλιά που ήταν ξανθά και μακριά, ούτε στην έκφραση. Τα μόνα πιο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ήταν τα μάτια, αρχικά γυάλινα, αργότερα

03
Ο «Toto» μετά τη συντήρησή του (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 2005.18.0004).

04
Τα παπούτσια της κούκλας «Toto» πριν από τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 2005.18.0004).

05
Τα παπούτσια της κούκλας «Toto» μετά τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 2005.18.0004).

06
«Toto», λεπτομέρεια από τα μαλλιά (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 2005.18.0004).

07
Ο μηχανισμός της κούκλας «Toto», κάτω από τη χαρτομάζα (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 2005.18.0004).

04

05

06

07

08

Η κούκλα bisque πριν από τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1988.18.0011 Α-Δ).

09

Η επιγραφή του κατασκευαστή (Alt, Beck & Gottschalk, ABG) στο πίσω μέρος του κεφαλιού (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1988.18.0011 Α-Δ).

10

Λεπτομέρεια από το πόδι: ρηγματώσεις και απώλεια από την ύλη composition (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1988.18.0011 Α-Δ).

11

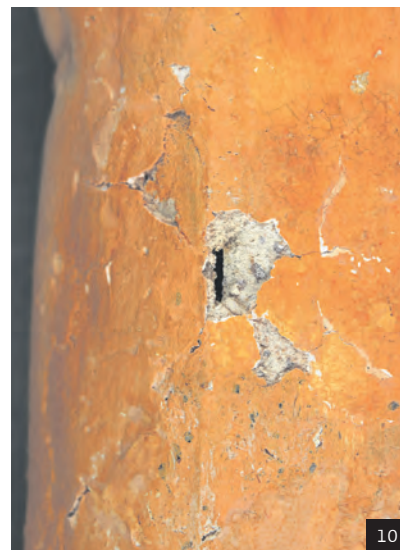
Bisque child doll (Alt, Beck and Gottschalk, ABG), λεπτομέρεια από το πρόσωπο της κούκλας. Διακρίνονται τα οστέινα δόντια (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1988.18.0011 Α-Δ).

08

09

10

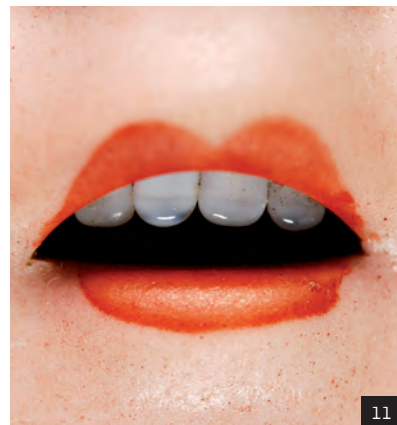
ζωγραφιστά, τα ρούχα και τα αξεσουάρ. Το αγόρι αρχικά φορούσε ποδιά, κοντό παντελόνι και στο χέρι του κρατούσε ένα πορτοκάλι, το δε κορίτσι φορούσε φουστανάκι, ένα παλτό διακοσμημένο με δαντέλες, είχε ένα φιόγκο στα μαλλιά και στα χέρια της κρατούσε μια κούκλα ντυμένη μωρό, τυλιγμένη με σεντόνι και κουβέρτα. Στις μετέπειτα κούκλες του είδους, το αγόρι είχε κοντά, σγουρά και μαύρα μαλλιά, φορούσε σχολική ποδιά και αντί να κρατά πορτοκάλι είχε στον ώμο του σάκα, ενώ το κορίτσι είχε ξανθά μακριά μαλλιά, φορούσε επίσης φουστανάκι και κρατούσε μια κούκλα, τυλιγμένη με σεντόνι και κουβέρτα.

Η κούκλα του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος είναι πιθανότατα το αγόρι των Decamps με το χαϊδευτικό όνομα «Toto», όπως συνήθιζαν να φωνάζουν τα μικρά αγόρια στη Γαλλία τον 20ό αιώνα (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 2005.18.0004). Το κεφάλι της κούκλας είναι από ύλη *composition* (ένα μίγμα από πολτοποιημένο χαρτί, κατεργασμένη κόλλα, ρινίσματα ξύλου και μικρά κομμάτια από ύφασμα). Το καλούπι έχει δημιουργηθεί από τον Gaston Decamps με χαμογελαστή έκφραση και θυμίζει τις κούκλες *character* «Poulbot», του γνωστού γαλλικού οίκου Francisque Poulbot. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου, όπως τα γελαστά χείλη, οι βλεφαρίδες, τα μάγουλα και τα ρουθούνια, είναι ζωγραφισμένα στο χέρι με πινέλο με έντονα χρώματα. Τα μάτια από φυσικό γυαλί τοποθετούνταν στο εσωτερικό του κεφαλιού και στερεωνόνταν με γύψο. Το πάνω μέρος του κεφαλιού έχει άνοιγμα (*crown opening*), το οποίο καλύπτεται από ένα κυλινδρικό χαρτόνι και την περούκα. Το άνοιγμα αυτό βοηθούσε στη στερέωση των ματιών και την πιθανή αντικατάστασή τους. Τα μαλλιά της κούκλας είναι φυσικά και περασμένα στη βαμβακερή γάζα (εικ. 6) που περιβάλλει το επάνω μέρος του κεφαλιού. Ο κορμός που καλύπτει το μηχανισμό είναι από χαρτόνι σε σχήμα κιβωτίου (εικ. 7). Τα άνω άκρα που συνδέονται με το μηχανισμό σχηματίζονται από μεταλλικά ελάσματα (σύρμα) τυλιγμένα με λωρίδες από χαρτί. Οι παλάμες είναι από ύλη *composition*. Τα κάτω άκρα είναι από ξύλο συνδεδεμένα με σύρμα στον ενσωματωμένο στο εσωτερικό του κορμού μηχανισμό, που κουρδίζει με τη φορά ενός ρολογιού προκαλώντας, μέσω ενός ελατηρίου και γραναζιών, την κίνηση του παιχνιδιού. Όταν κουρδιζόταν με το κλειδί που βρίσκεται στο πίσω μέρος του κορμού, η κούκλα περπατούσε σαν νήπιο, κουνούσε το κεφάλι δεξιά και αριστερά και ανεβοκατέβαζε το χέρι που κρατούσε το πορτοκάλι. Το κορίτσι κάνει τις ίδιες κινήσεις με το αγόρι, όμως αντί για πορτοκάλι κρατάει μια κούκλα. Το εξωτερικό ένδυμα του αγοριού αποτελείται από μια βαμβακερή μπετζ ποδιά με ροζ ρίγες και λεπτή ζώνη στο ύψος της μέσης (εικ. 3). Εσωτερικά φέρει μάλλινο κοντό μοβ παντελονάκι και αμάνικο μάλλινο μπετζ πουκάμισο με κόκκινες και γκρι ρίγες. Ο κορμός καλύπτεται από μια λινή υπόλευκη φανέλα. Τα εσωτερικά μέρη της ένδυσης ήταν πρόχειρα φτιαγμένα (χωρίς στριφώματα, κουμπιά και σωστά ραμμένα τελειώματα). Στα πόδια φοράει μαύρες κάλτσες. Τα παπούτσια είναι φτιαγμένα από ύλη *composition*, το δε ανοιχτόχρωμο μέρος των παπουτσιών είναι από δέρμα (εικ. 5).

Τα γυάλινα μάτια, το έντονο χρώμα με το διαφανές γυάλωμα, τα κοριτσίστικου τύπου μαλλιά καθώς και η ένδυση τοποθετούν την κούκλα του ΠΛΙ στις παλαιότερες του είδους και τη χρονολογούν γύρω στο 1924.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΦΘΟΡΩΝ

Η κατάσταση της κούκλας κατά την παραλαβή δεν ήταν ιδιαίτερα καλή (εικ. 2). Εκτός από το ότι ήταν βρόμικη και πολύ σκονισμένη, η παρατεταμένη χρήση είχε επιφέρει πολλές φθορές σε όλα τα μέρη της. Ξεκινώντας από το κεφάλι, τα φυσικά μαλλιά ήταν τόσο ευαίσθητα που απομακρύνονταν πολύ εύκολα, με αποτέλεσμα να υπάρχει εκτεταμένη απώλεια στην κορυφή (εικ. 6). Το πιθανότερο είναι τα μαλλιά να είχαν κοπεί από το παιδί στο οποίο ανήκε, μιας και αρχικά θα πρέπει να κάλυπταν και την εγκοπή της ύλης *composition* στο πίσω μέρος του κεφαλιού, η οποία επέτρεπε το άνοιγμά του στην περίπτωση που θα ήταν αναγκαία η επισκευή του μηχανισμού των ματιών. Στο πίσω μέρος του λαιμού υπήρχε απώλεια της ύλης

11

composition. Το χρώμα του προσώπου ήταν αλλοιωμένο λόγω σκόνης η οποία είχε εισχωρήσει στους πόρους του υλικού. Δεν παρατηρήθηκαν απώλειες χρώματος από τα επιζωγραφισμένα χαρακτηριστικά του προσώπου. Ο κορμός με τον μεταλλικό σκελετό και τη χαρτόμαζα ήταν σε σχετικά καλή κατάσταση, με ανεπαίσθητες επιφανειακές φθορές. Ο μηχανισμός που επέτρεπε την κίνηση της κούκλας δεν λειτουργεί πλέον. Οι λωρίδες χαρτιού που περιέβαλλαν τους μεταλλικούς βραχίονες είχαν ξετυλιχτεί και ήταν πολύ φθαρμένες (εικ. 7). Η μεγάλη φθορά οφείλεται στην κακή ποιότητα του χαρτιού, συνέπεια της μεγάλης οξύτητάς του. Τα χέρια, από ύλη *composition*, ήταν λίγο σκονισμένα αλλά σε καλύτερη κατάσταση από το πρόσωπο, με ενδείξεις τριβής. Το μεσαίο δάκτυλο του αριστερού χεριού έλειπε. Η κατάσταση των ποδιών ήταν καλή, ενώ τα παπούτσια ήταν πολύ φθαρμένα, ιδίως τα δερμάτινα μέρη τους που παρουσίαζαν ίχνη απολέπισης (εικ. 4). Το βαμβακερό ύφασμα της ποδιάς, που ήταν πολύ ευαίσθητο, ήταν τσαλακωμένο και παρουσίαζε έντονους κατά τόπους λεκέδες, μικρές τρύπες και σκισίματα. Σε ορισμένα σημεία, όπως τα μέρη που καλύπτονταν από τη ζώνη αλλά και τα στριψώματα, διαφαινόταν ο αρχικός χρωματισμός του υφάσματος (επειδή ήταν προστατευμένα από το φως). Τα μανίκια, ο γιακάς, το πίσω μέρος της ποδιάς και η ζώνη δεν έφεραν κουμπιά, αλλά ήταν στερεωμένα με βαμβακερή κλωστή. Τα εσωτερικά μέρη της ένδυσης είχαν ξέφτια στις άκρες τους λόγω της πρόχειρης κατασκευής. Το κοντό μοβ παντελονάκι παρουσίαζε αποχρωματισμό στο κάτω μέρος του, εκεί όπου ήταν εκτεθειμένο στο φως. Στο δεξί και το αριστερό μέρος του παντελονιού υπήρχαν τρύπες που δεν ήταν αποτέλεσμα φθοράς, αλλά είναι πιθανό να επρόκειτο για τσέπες. Το αμάνικο μάλλινο μπτζ πουκάμισο είχε τρύπες, πιθανόν από σκόρρο, ήταν άσχημα διπλωμένο και τσαλακωμένο. Η λινή υπόλευκη φανέλα είχε αρκετούς λεκέδες.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Σε πρώτη φάση έγινε επιφανειακός καθαρισμός του προσώπου και των χεριών. Χρησιμοποιήθηκε μαλακή γόμα (*Chemical sponge*) η οποία απομάκρυνε τη σκόνη και απορρόφησε τους ενσωματωμένους ρύπους από τη σχετικά πορώδη ύλη *composition*. Αυτό δεν επηρέασε τα επιζωγραφισμένα χαρακτηριστικά, αντιθέτως τα ανέδειξε. Οι απώλειες της ύλης *composition* συμπληρώθηκαν με έτοιμη πάστα *Fine Surface Polyfilla*, αφού πρώτα έγινε στερέωση του υποστρώματος με 10% *Paraloid B72* (ακρυλικό πολυμερές) σε ακετόνη. Οι συμπληρώσεις αυτές αποκαταστάθηκαν αισθητικά με ακρυλικά χρώματα. Αντίστοιχα, συντηρήθηκαν τα χέρια όπου το μεσαίο δάκτυλο ξαναπλάστηκε με διαδοχικές στρώσεις της ίδιας πάστας. Η αντικατάσταση του φθαρμένου και οξειδωμένου χαρτιού στα χέρια έγινε με ιαπωνικό χαρτί. Το απολεπισμένο δέρμα των παπουτσιών στερεώθηκε με *Klucel-G* (κόλλα κυτταρίνης) σε αιθανόλη και ακολούθησε αισθητική αποκατάσταση με χρώματα ανιλίνης (εικ. 5). Όσον αφορά στα ενδύματα, αρχικά εξετάστηκαν δείγματα κλωστών από όλα τα υφάσματα και τις αντίστοιχες χρωματικές αποχρώσεις, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν οι βαφές τους θα επηρεάζονταν από τη διαδικασία του υγρού καθαρισμού. Εφόσον επιβεβαιώθηκε η σταθερότητά τους, τα ενδύματα πλύθηκαν με διάλυμα 0,5% ουδέτερου μη ιονικού απορρυπαντικού *Tinovetin* σε απιονισμένο νερό. Ακολούθησαν τρεις πλύσεις σε σκέτο απιονισμένο νερό προκειμένου να απομακρυνθούν τα υπολείμματα του απορρυπαντικού και των ρύπων. Η επιπεδοποίηση των υφασμάτων έγινε κατά τη διάρκεια του στεγνώματος. Σε πρώτο στάδιο χρησιμοποιήθηκαν στυπόχαρτα ώστε να απορροφηθεί ο μεγαλύτερος όγκος του νερού από το πλύσιμο. Κατόπιν, σε δεύτερο στάδιο, τα ενδύματα απέκτησαν τη φόρμα τους είτε τοποθετημένα σε επίπεδη επιφάνεια με τη βοήθεια του βάρους μικρών τζαμιών, είτε με τη χρήση πολυεστερικής μεμβράνης *Melinex* στα μέρη όπου χρειαζόταν να δοθεί όγκος (μανίκια). Προκειμένου να υποστηριχθούν τα ενδύματα, είτε σε όλη τους την εσωτερική επιφάνεια είτε τοπικά στα σημεία των φθορών τους, επιλέχθηκαν υφάσματα ανάλογου είδους και υφής. Το μάλλινο ύφασμα υποστήριξης του αμάνικου πουκάμισου βάφτηκε με βαφή *Irgalan* της

Ciba Geigy, ενώ το βαμβακερό ύφασμα υποστήριξης της ποδιάς βάρφτηκε με βαφή *Solophenyl* και πάλι της Ciba Geigy. Τα υφάσματα υποστήριξης βάρφτηκαν στις κατάλληλες αποχρώσεις ώστε να μην είναι έντονη η διαφορά τους με τα αυθεντικά. Οι βαφές αυτές έχουν υψηλό δείκτη ανθεκτικότητας στο φως και το χρώμα τους δεν αλλοιώνεται με την πάροδο του χρόνου. Η στερέωση των φθαρμένων περιοχών έγινε με μεταξωτές κλωστές, χρησιμοποιώντας διάφορα είδη βελονιάς συντήρησης (π.χ. *couching*). Μικρά κομμάτια *Velcro* χρησιμοποιήθηκαν σε όλα τα ενδύματα έτσι ώστε να μπορούν να τοποθετούνται και να απομακρύνονται εύκολα από την κούκλα (εικ. 3).

Bisque Child Dolls

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ο όρος *bisque* (*bis-cuit*, *Μπισκουί*), που σημαίνει δύο φορές ψημένο, χρησιμοποιείται γενικά στην κεραμική για την περιγραφή του ψισίματος πηλίνων και πορσελάνινων αντικειμένων, με σκοπό τη σκλήρυνσή τους πριν και μετά το χρωματισμό. Στις κούκλες, τα μάτια είναι από φουσιτό γυαλί (*glass eyes*), τοποθετούνταν στο εσωτερικό του κεφαλιού και στερεώνονταν με γύψο, έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα να ανοιγοκλείνουν με έναν πολύ απλό μηχανισμό (*sleeping eyes*). Η κατασκευή και η επεξεργασία του φουσιτού γυαλιού δεν γινόταν συνήθως στα εργοστάσια της πορσελάνης. Μικρές οικοτεχνίες ασχολούνταν μεμονωμένα με αυτή την τέχνη, με ειδικούς τεχνίτες οι οποίοι αργότερα ασχολήθηκαν και με τις γυάλινες μπάλες του χριστουγεννιάτικου δέντρου. Το στόμα είναι ανοιχτό με μία σειρά δοντιών από οστό στο επάνω χείλος (εικ. 11). Τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι ζωγραφισμένα. Τα αυτιά είναι τρυπητά, για να μπαίνουν σκουλαρίκια (*pierced ears*). Το επάνω μέρος του κεφαλιού είναι ανοιχτό (*crown opening*) και καλύπτεται από ένα κυλινδρικό χαρτόνι και την περούκα (εικ. 16). Το άνοιγμα αυτό βοηθούσε στη στερέωση και τη διόρθωση του μηχανισμού των ματιών και των δοντιών.

Οι κούκλες αυτές με κεφάλι *bisque* και σώμα από ύλη *composition*, που εμφανίστηκαν στην αγορά γύρω στο 1880, είχαν αρθρώσεις στους ώμους και τους γλουτούς. Προς το τέλος του 19ου αι. εμφανίστηκαν στη Γαλλία και κούκλες με αρθρωτά σώματα, με ξύλινες μπάλες ανάμεσα στις αρθρώσεις όχι μόνο των ώμων και των γλουτών, αλλά και στους αγκώνες και τα γόνατα (εικ. 12). Ήταν μια καινοτομία του Γάλλου κατασκευαστή κουκλών, Emile Jumeau, την οποία ανέγραψαν οι περισσότεροι Γάλλοι και Γερμανοί κατασκευαστές προς το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, και εξυπηρετούσε τη δυνατότητα περισσότερων κινήσεων της κεφαλής και των άκρων. Βασικό στοιχείο για τη λειτουργία του αρθρωτού σώματος είναι και τα χοντρά λάστιχα που ενώνουν το κεφάλι και τα άκρα της κούκλας με τον κορμό.

Αρχικά όλα τα κεφάλια από πορσελάνη φτιάχνονταν σε εργοστάσια παραγωγής κεραμικών σκευών οικιακού εξοπλισμού. Η κατάργηση της κατασκευής τους στα εργοστάσια αυτά οφείλεται στο γεγονός ότι, ανάμεσα στην πληθώρα των οικιακών κεραμικών, τα λιγοστά κεφάλια των κουκλών μέσα στην κάμινο τραβούσαν τη σκόνη όλων των

12

Το σώμα της κούκλας με τις ξύλινες μπάλες ανάμεσα στις αρθρώσεις (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1988.18.0011 Α-Δ).

13

Η κούκλα μετά την επανατοποθέτηση των εσωρούχων (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1988.18.0011 Α-Δ).

14

Η κούκλα μετά τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1988.18.0011 Α-Δ).

άλλων κεραμικών με αποτέλεσμα να καταστρέφεται η στιλπνότητά τους. Η αύξηση λόγω ζήτησης της εμπορικής επιτυχίας τους είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν εργοστάσια αποκλειστικά για την κατασκευή τους. Περιοχές όπως η Θουριγγία στη Γερμανία και η Λιμόζ στη Γαλλία μπορούν να θεωρηθούν από τα σημαντικότερα κέντρα.

ΟΙ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ

Σφραγίδες, νούμερα και γενικά ενδείξεις που προσδιορίζουν την προέλευση, τον κατασκευαστή και τη χρονολογία μιας κούκλας, μπορεί κανείς να βρει σε πολλά σημεία της, όπως λ.χ., στον κορμό και ιδιαίτερα στο πίσω μέρος της πλάτης ή πάνω στην κοιλιά, στο ύψος του γλουτού ή στο πέλμα. Μπορεί ακόμα να υπάρχει σφραγίδα στις σόλες των παπουτσιών ή κάποια ετικέτα πάνω στο ρούχο. Μπορεί να είναι ένα μονόγραμμα, ένα αποτύπωμα και γενικά κάποιο εμπορικό σήμα που κατοχυρώνει τον κατασκευαστή τους. Πολλές φορές αντί για σφραγίδα βρίσκουμε διάφορα σύμβολα, όπως αστέρια, άγκυρες, καρδιές, τριφύλλια, λουλούδια, έντομα κ.ά. Η πιο κοινή και σίγουρη εμπορική σφραγίδα για την κατοχύρωση μιας κούκλας από πορσελάνη είναι αυτή που βρίσκεται στο πίσω μέρος του κεφαλιού – ακριβώς στον αυχένα, είτε χαραγμένη στη μήτρα είτε αποτυπωμένη στο πρωταρχικό καλούπι. Η σφραγίδα αυτή καταγράφει το όνομα ή τα αρχικά του κατασκευαστή και την περιοχή της κατασκευής. Πολλές φορές υπάρχει ένα νούμερο που προσδιορίζει την ακριβή ημερομηνία κατασκευής ή ένας αριθμός που δηλώνει το μέγεθος του καλουπιού για το κεφάλι της κούκλας. Στις τέσσερις κούκλες *child dolls* του ΠΛΙ, στο πίσω μέρος του κεφαλιού (ακριβώς στο ύψος του αυχένα), υπάρχουν οι σφραγίδες των Γερμανών κατασκευαστών Armand Marseille (AM), Alt, Beck & Gottschalk (ABG) (εικ. 9, 16, 21) και Simon & Halbig (εικ. 1).

Από τις κούκλες αυτές ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η κούκλα του Armand Marseille με την εμπορική ονομασία «Florodora», και εκείνη των Alt, Beck & Gottschalk (ABG), που είχαν το εργοστάσιό τους στην περιοχή Ohrdruf στη Θουριγγία της Γερμανίας, πολύ κοντά στο Grafenhain, όπου υπήρχε το βασικότερο κέντρο κατασκευής κουκλών των Simon & Halbig. Η εμπορική επωνυμία «Florodora» όπως και αυτή της μηχανικής κούκλας «Toto» επιβεβαιώνουν το ότι πολλές φορές οι κατασκευαστές έδιναν κάποιο όνομα σε ένα καινούργιο μοντέλο τους για να τραβήξουν την προσοχή των παιδιών.

Κούκλα «Florodora» (1901-9)

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ – ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

Ο Armand Marseille από την Πετρούπολη της Ρωσίας, που θεωρήθηκε ένας από τους σημαντικότερους κατασκευαστές κουκλών με κεφάλια από πορσελάνη, μετανάστευσε γύρω στο 1856 στη Θουριγγία, περιοχή της κεντρικής Γερμανίας, όπου υπήρχαν ακμάζοντα εργοστάσια κατασκευής κουκλών και παιχνιδιών. Πολύ γρήγορα αγόρασε ένα εργοστάσιο στο Köppelsdorf, όπου γύρω στο 1891 ξεκίνησε την κατασκευή κουκλών από πορσελάνη, με την εμπορική ονομασία Armand Marseille, Köppelsdorf Puppenfabrik, δημιουργώντας ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα εργοστάσια της Γερμανίας. Ο Marseille έδινε βάρος στο εμπορικό μέρος, εξασφαλίζοντας με τη βιομηχανική παραγωγή την αύξηση των πωλήσεών του. Αναλάμβανε, επίσης, παραγγελίες άλλων κατασκευαστών, κυρίως Γάλλων, για κούκλες ή μεμονωμένα κεφάλια από πορσελάνη, τις οποίες κατοχύρωνε με την αναγραφή του εμπορικού διακριτικού σήματος DEP, ακόμα και για μέλη κουκλών – κυρίως σωμάτων από ύλη *composition*. Οι κούκλες «Florodora» φτιάχνονταν στο εργοστάσιό του σε μεγάλες ποσότητες και λόγω χαμηλού κόστους προορίζονταν για μια ευρύτερη πελατεία. Σε αυτό βοήθησε η συνεργασία του εργοστασίου με μικρές οικοτεχνίες. Ολόκληρες οικογένειες κατασκεύαζαν τα σώματα από ύλη *composition* σε καλούπια δεύτερης και τρίτης διαλογής. Η χαμηλή ποιότητα των υλικών κατασκευής, κυρίως της ύλης *composition*, ο πρόχειρος χρωματισμός με

16

το λευκό διαφανές γυάλωμα και το πρόχειρο ασχημάτιστο καλούπι των άκρων, κυρίως στις παλάμες και τα πέλματα, αντιστοιχούσαν σε κούκλες οι οποίες δεν είχαν καμία σχέση με τις κούκλες υψηλού επιπέδου του Armand Marseille που κατασκευάζονταν στο εργοστάσιο. Η ζήτηση και η διάθεση με χαμηλό κόστος των κουκλών «Florodora» είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη παραγωγή τους. Ακόμα και στην ένδυση, οι κούκλες «Florodora» διέφεραν, όσον αφορά στην ποιότητα των υφασμάτων, σε σχέση με αυτές που ντύνονταν στο εργοστάσιο, οι οποίες προορίζονταν για τα κορίτσια της αστικής τάξης και πωλούνταν από μεγάλα καταστήματα παιχνιδιών διαφόρων πόλεων της Γερμανίας.

Τα περισσότερα φορέματα, εσώρουχα, αξεσουάρ και γενικά τα εξαρτήματα των κουκλών «Florodora», παρόλο που ακολουθούσαν τη μόδα της εποχής των κοριτσιών της αστικής τάξης, ήταν ραμμένα με προχειρότητα από υφάσματα ευτελή, γιατί, όπως αναφέρθηκε, οι περισσότερες προορίζονταν για φτωχότερα παιδιά και πουλιόνταν στα πανηγύρια. Τις κούκλες αυτές μπορούσε κανείς να τις βρει κυρίως σε πανηγυριώτικους πάγκους τα Χριστούγεννα και τις μεγάλες γιορτές, αλλά και σε μικρομάγαζα στην επαρχία (εικ. 15, 17).

Bisque child doll

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΚΟΥΚΛΑΣ

Η περούκα είναι από φυσικό μαλλί και πάνω της είναι στερεωμένο με καρφοβελόνα ένα ψάθινο κόκκινο καπέλο (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1988.18.0011 Α-Δ). Η κούκλα αυτή έχει κεφάλι από πορσελάνη και αρθρωτό σώμα από ύλη *composition* με ξύλινες μπάλες ανάμεσα στις αρθρώσεις (*ball-jointed body*) (εικ. 12). Βασικό στοιχείο για τη λειτουργία του αρθρωτού σώματος με δυνατότητα περισσότερων κινήσεων των άκρων ήταν τα χοντρά λάστιχα που ενώνουν εσωτερικά το κεφάλι και τα άκρα της κούκλας με τον κορμό. Το επάνω και κάτω μέρος των χεριών είναι από ύλη *composition*, ενώ οι βραχίονες και οι αρθρώσεις είναι από επιζωγραφισμένο ξύλο. Το κύριο ένδυμα της κούκλας είναι ένα κόκκινο φόρεμα με μαύρα πουά και λευκές διακοσμητικές δαντέλες στο γιακά, στο ύψος του στήθους και στον ποδόγυρο. Εσωτερικά φέρει λευκό βαμβακερό μεσοφόρι και παντελονάκι με δαντελένια τελειώματα (εικ. 13). Οι κάλτσες και τα μαύρα λουστρίνια δεν είναι αυθεντικά, άρα πρόκειται για μεταγενέστερες προσθήκες. Στο δεξί της χέρι κρατά βαμβακερό καλαθάκι από δαντέλα, το οποίο είναι δεμένο στο χέρι με ροζ σατέν κορδέλα.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΦΘΟΡΩΝ

Λόγω παλαιότητας, το αντικείμενο ήταν ταλαιπωρημένο και σκονισμένο (εικ. 8). Το κεφάλι της κούκλας ήταν σε καλή κατάσταση, συμπεριλαμβανομένης της περούκας

17

16

Το πίσω μέρος του κεφαλιού της κούκλας. Διακρίνονται η επιγραφή του κατασκευαστή και το άνοιγμα για τις επιδιορθώσεις των ματιών (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1985.18.0016).

17

Η κούκλα «Florodora» μετά τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1985.18.0016).

18

Bisque child doll, Simon and Halbig, η κούκλα πριν από τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1986.18.0031 Α-Γ).

19

Η κούκλα μετά τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1986.18.0031 Α-Γ).

που διατηρεί την κόμμωση με τις μπούκλες. Στο πρόσωπο διατηρούνται πολύ καλά όλα τα χαρακτηριστικά (επιζωγραφισμένα και μη), τα δόντια είναι ακέραια και ο μηχανισμός των ματιών λειτουργούσε κανονικά. Διακρίνονται μικροφθορές κατά μήκος των βλεφάρων και απώλειες στις βλεφαρίδες. Δεν παρατηρήθηκαν φθορές στο πίσω μέρος του κεφαλιού. Η καλή διατήρηση του κεφαλιού αυτής της κούκλας, καθώς και των άλλων κεραμικών μερών του σώματος, επιβεβαιώνει την ανθεκτικότητα της πορσελάνης *bisque* σε σχέση με την ύλη *composition*. Τα μέρη του σώματος από ύλη *composition*, ιδίως τα πόδια και ο κορμός, παρουσίαζαν πολυάριθμες ρηγματώσεις που κατά τόπους συνδυάζονταν με απώλειες του υλικού (εικ. 10). Τα ξύλινα μέρη ήταν επίσης φθαρμένα (απώλειες χρώματος), ιδιαίτερα στις αρθρώσεις λόγω συνεχούς τριβής. Η κατάσταση διατήρησης των ενδυμάτων αυτής της κούκλας ήταν αρκετά καλή. Με την εξαίρεση μιας ελαφριάς παραμόρφωσης, το ψάθινο καπέλο ήταν άσφουγα διατηρημένο. Το κόκκινο φόρεμα είχε ξεθωριάσει ελαφρά στο επάνω μέρος του και ήταν τσαλακωμένο στο σύνολό του. Τα λευκά εσώρουχα είχαν κιτρινίσει και ήταν τσαλακωμένα και αυτά. Το παντελονάκι έφερε ένα λεκέ (πιθανόν από σκουριά) εμπρός και πίσω. Το βαμβακερό καλαθάκι από δαντέλα ήταν σε καλή κατάσταση, η δε σατέν κορδελίτσα που το συγκρατούσε στο χέρι της κούκλας ήταν σχισμένη σε αρκετά σημεία. Τόσο οι κάλτσες όσο και τα παπούτσια, ως μεταγενέστερες προσθήκες, ήταν σε άριστη κατάσταση.

20

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Αφού απομακρύνθηκε η σκόνη με ένα μαλακό πινέλο, τα μέρη του κεφαλιού από πορσελάνη καθαρίστηκαν με μπατονέτες εμποτισμένες με διάλυμα *Texapon* (ουδέτερο σαπούνι) σε απιονισμένο νερό. Αυτή η διαδικασία απομάκρυνε μια σκουρόχρωμη επικάλυψη ρύπων από το αριστερό μάγουλο και ανέδειξε το πρόσωπο και τα χαρακτηριστικά του. Οι ρηγματώσεις της ύλης *composition* καθώς και τα σημεία όπου υπήρχε απώλεια του υλικού στερεώθηκαν με διάλυμα 10% *Paraloid B72* σε ακετόνη. Ακολούθησε συμπλήρωση των απωλειών με την έτοιμη πάστα *Fine Surface Polyfilla* και αισθητική αποκατάσταση με ακρυλικά χρώματα. Οι απώλειες χρώματος στους ξύλινους βραχίονες αποκαταστάθηκαν με τον ίδιο τρόπο. Οι ξύλινες μπάλες των αρθρώσεων δεν συμπληρώθηκαν παρά μόνο στερεώθηκαν μιας και δεν είναι ορατές, εφόσον η κούκλα είναι ντυμένη. Επιπλέον, η διαδικασία της συμπλήρωσης και της επακόλουθης λείανσής τους θα προξενούσε περαιτέρω φθορές στο σωζόμενο χρωματικό στρώμα. Το καπέλο της κούκλας καθαρίστηκε με μπατονέτες εμποτισμένες σε απιονισμένο νερό και επανήλθε στην αρχική του φόρμα. Για τα εσώρουχα και τις κάλτσες ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία υγρού καθαρισμού όπως και στη μηχανική κούκλα «Τοτό». Ο καθαρισμός του κόκκινου φορέματος έγινε με διαφορετικό τρόπο, επειδή τα τεστ αποχρωματισμού που έγιναν σε κλωστές του απέδειξαν πως ο εμβαπτισμός τους επέφερε μια ελαφριά απώλεια χρώματος. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε η χρήση της ειδικής τράπεζας αναρρόφησης (*suction table*) όπου ελέγχεται η ποσότητα του νερού που εισχωρεί στο ύφασμα. Η επιπεδοποίηση των υφασμάτων έγινε και πάλι με τον ίδιο τρόπο. Η σατέν κορδέλα που συγκρατούσε το βαμβάκερο καλαθάκι στο χέρι της κούκλας υποστηρίχθηκε με κρεπλίνα και στερεώθηκε με μεταξωτές κλωστές στα μέρη όπου είχε σκιστεί. Τα ενδύματα δεν έχριζαν άλλων εργασιών συντήρησης χάρη στην καλή κατάσταση διατήρησής τους (εικ. 13, 14).

ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ

Για όλες τις κούκλες του ΠΛΙ κατασκευάστηκαν ειδικές θήκες από *Tyvek* (φύλλο από συσσωματωμένες ίνες πολυαιθυλενίου). Το υλικό αυτό, λόγω των ιδιοτήτων του, είναι ιδανικό για την αποθήκευση των τρισδιάστατων αντικειμένων μιας και είναι εύκαμπτο, αδιάβροχο και ανθεκτικό. Συγχρόνως προστατεύει από τη σκόνη, χωρίς να επηρεάζει τη διέλευση του αέρα (εικ. 20).

20

Σύστημα αποθήκευσης των κουκλών: στρώμα *Plastazote* και θήκη από *Tyvek* (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 2005.18.0004).

21

Σφραγίδα Armand Marseille (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1986.18.0030).

22

Bisque child doll, Armand Marseille, η κούκλα πριν από τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1986.18.0030).

23

Η κούκλα μετά τη συντήρηση (ΠΛΙ, αρ. ευρ. 1986.18.0030).

21

22

23

Βιβλιογραφία

- Αργυριάδη Μ., *Η κούκλα*, Εκδόσεις Λούση Μπρατσιώτη, Αθήνα 1991.
- Αργυριάδη Μ., «Οι κούκλες με ελληνικές φορεσιές της βασίλισσας Όλγας», στο *Ημερολόγιο 2000. Οι κούκλες της βασίλισσας Όλγας*, Λύκειο Ελληνίδων, Αθήνα 1999.
- Αργυριάδη Μ., *Ο μαγικός κόσμος των παιχνιδιών*, Μουσείο Μπενάκη – Εκδόσεις Αδάμ, Αθήνα 2003.
- Bailly C., *L'âge d'or des automates*, Παρίσι 1987.
- CAMEO: Conservation & Art Material Encyclopedia Online <http://cameo.mfa.org/>
- Caruso M., *The Care of Favorite Dolls: Antique Bisque Conservation*, Hobby House Press, Grantsville MD 1999.
- Coleman D.-S., Coleman E.-A., Coleman E.-J., *The Collector's Encyclopedia of Dolls*, Crown Publishers Inc, Νέα Υόρκη 1968.
- Eaton F., *Care and Repair of Antique and Modern Dolls*, B.T. Batsford, Λονδίνο 1985.
- Hillier M., *Automata & Mechanical Toys*, Λονδίνο 1976.
- King C.E., *Le monde des poupées*, Vilo, Παρίσι 1977.
- Kite M. / Thomson R. (επιμ.), *Conservation of Leather and Related Materials*, Elsevier Press, 2006.
- Ρωμάνου Β., *Πρακτικά εκπαιδευτικού σεμιναρίου συντήρησης λαογραφικών αντικειμένων*, ΥΠΠΟ (Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού), Ελληνική Εταιρεία Λαογραφικής Μουσειολογίας, Αθήνα 1991.
- Tarnowska M., *Rare character dolls*, Robert Hale, Λονδίνο 1987.